

महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल : संदर्भ विदर्भाचा

डॉ. प्रशांत हरमकर

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

या.द.व. देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, तिक्सा, जि. अमरावती

गोषवारा:

महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक विकासामध्ये विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या तुलनेत पश्चिम महाराष्ट्राचा झपाट्याने विकास झाला, ज्यामुळे प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला आहे. या शोध निबंधामध्ये प्रादेशिक असमतोलाच्या ऐतिहासिक, आर्थिक, आणि राजकीय कारणांची मीमांसा केली आहे. गाभा आणि परीघ प्रदेशाच्या सिद्धांतांचा वापर करून, आर्थिक आणि संसाधन केंद्रीकरणाचा परिणाम उलगडला आहे. विदर्भामध्ये सिंचन, ऊर्जा, आणि आर्थिक गुंतवणूक यांचे अपुरे प्रमाण दिसून येते, ज्यामुळे कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना मोठ्या आर्थिक अडचणींना सामोरे जावे लागते. सौराष्ट्राच्या समांतर विदर्भाचा तुलनात्मक अभ्यास करताना, सौराष्ट्रातील धोरणात्मक हस्तक्षेप आणि शेतकरी अनुकूल धोरणांनी कसा भरीव विकास साधला याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. विदर्भाच्या प्रगतीसाठी शेतकरी मैत्र धोरण, सार्वजनिक गुंतवणुकीचा वाढीव वाटा, आणि पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी प्रभावी उपाय योजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

बीज शब्द: प्रादेशिक असमतोल, विदर्भ विकास, सिंचन, कापूस उत्पादन, सौराष्ट्र, गाभा-परीघ सिद्धांत, महाराष्ट्राचे आर्थिक धोरण.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाबाबत मान्य करावे लागेल की, महाराष्ट्राने विविध क्षेत्रामध्ये प्रगती केली आहे. असे असले तरी महाराष्ट्राच्या विकासामध्ये उणीवा आहे. विकास प्रक्रियेतून काही समस्या निर्माण झाल्या आहे. 1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना जुन्या सी.पी. अँड बेरार प्रांतातून विदर्भ, हैद्राबादच्या निजामशाहीतून मराठवाडा आणि मुंबई प्रांत एकत्रित करून सर्व मराठी भाषिकांचे एक राज्य स्थापन करण्यात आले. परंपरा, वारसा, सामाजिक व राजकीय स्थिती इत्यादीबाबत भिन्न असणारे विकसित व अविकसित प्रदेश एकत्रित आले. यामुळे सर्व प्रदेशाचा समान अथवा समन्यायी विकास होणे आवश्यक होते. पण दुर्दैवाने महाराष्ट्राचा समान विकास घडून आला नाही. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भ आणि मराठवाडा मागासलेले राहिले. यामुळे महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल वाढत गेला.

असमान प्रादेशिक विकासाची तत्त्वे :-

असमान प्रादेशिक विकासाची मुळे आर्थिक सिद्धांतांमध्ये आढळतात. यासाठी 18व्या व 19व्या शतकाच्या राजकीय अर्थशास्त्राचा अभ्यास करणे

आवश्यक आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर असे स्पष्ट झाले की, प्रादेशिक मागासलेपण आर्थिक अटींशी संबंधित आहे. याचा मुख्य संबंध दारिद्र्याच्या दृष्टचक्राशी जोडलेला आहे. दारिद्र्याचे दृष्टचक्र आणि प्रादेशिक मागासलेपणामुळे आफ्रिका, आशिया, आणि लॅटिन अमेरिकेतील देश मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाले.

1950 आणि 1960 च्या दशकात, प्रादेशिक विषमतेच्या विश्लेषणात "आधुनिकीकरण" ही संकल्पना लोकप्रिय ठरली. देशांतर्गत सांस्कृतिक दोष सांस्कृतिक असमानतेस कारणीभूत ठरले. लॅटिन अमेरिकेत आधुनिकीकरणाच्या कार्यक्रमांना अपेक्षित यश मिळाले नाही. नवमार्क्सवादी विचारसरणीतून प्रादेशिक विषमता समजून घेण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. नवमार्क्सवादाने असमान आर्थिक विकासाचे विश्लेषण करण्यासाठी प्रभावी साधन उपलब्ध करून दिले. प्रादेशिक असमतोलाच्या गाभा-परीघ संबंधांचे स्वरूप नवमार्क्सवादी विचारसरणीत स्पष्ट झाले.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत, विकासाची गती प्रदेशनिहाय बदलत असते. काही प्रदेश जलद गतीने प्रगत होतात, तर काही प्रदेश हळूहळू विकसित होतात. जलद प्रगत होणाऱ्या प्रदेशांमध्ये कौशल्य, तंत्रज्ञान,

आणि भांडवली गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणावर होते. अशा प्रदेशांना गाभा प्रदेश (Core Region) म्हणतात. याउलट, मंद गतीने विकसित होणाऱ्या प्रदेशांमध्ये कौशल्य, तंत्रज्ञान, आणि भांडवली गुंतवणुकीचा अभाव असतो. अशा प्रदेशांना परीघ प्रदेश (Peripheral Region) म्हणतात. असमान विकासाचे मूळ गाभा केंद्रित प्रदेशांशी संबंधित आहे. गाभा प्रदेशातील आर्थिक विकास फक्त भांडवली गुंतवणुकीवर अवलंबून नसून स्थानिक वर्गीय संबंध आणि उच्चभू वर्गाच्या आर्थिक हितांशी जोडलेला आहे. यामुळे गाभा प्रदेशांमध्ये भांडवलाचे केंद्रीकरण होते आणि परिघ प्रदेशांची गाभा प्रदेशांवर अवलंबित्व वाढते. परिणामी, गाभा प्रदेशांचे वर्चस्व आणि नियंत्रण निर्माण होते.

हेच प्रादेशिक असमानतेचे तत्व महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक असमतोलाला लागू होते. मुंबई-पुणे-नाशिक या स्वर्ण त्रिकोणामध्ये भांडवलाचे केंद्रीकरण झाले आहे. यामुळे या भागाचे आर्थिक विकासावर वर्चस्व व नियंत्रण निर्माण झाले आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर शिक्षित शहरी मध्यमवर्गाने नोकरी व व्यवसायांमधून रोजगार मिळवला. यामुळे उच्चभू वर्गाचा उदय झाला. दुसरा व्यावसायिक गट हा श्रीमंत शेतकऱ्यांचा होता. ज्यांनी नवीन तंत्रज्ञान व उत्पादनाची धोरणे स्वीकारून शेतीचे व्यावसायिकीकरण केले. या मधल्या पहिल्या गटाने (शहरी उच्चभू) सार्वजनिक व खाजगी उद्योग तसेच नोकरशाहीवर नियंत्रण प्रस्थापित केले. दुसऱ्या गटाने (श्रीमंत शेतकरी) सहकार व पंचायती राजसारख्या लोकशाही संस्थांमधून राजकीय शक्ती मिळवली. या दोन गटांनी महाराष्ट्रातील राजकीय अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन प्रभावीपणे केले. या दोन वर्गातील हित लक्षात घेऊन संसाधनाचे आवंटन अधिक्याने पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये होऊ लागले. प्रदेशाचा विकास घडवून आणताना सौदेबाजी घडून येत होती. यामध्ये या दोन्ही वर्गांचे प्रभुत्व राहत होते. वर्गीय हित लक्षात घेऊन संसाधनाचे आवंटन होऊ लागले. परिणामतः महाराष्ट्रामध्ये असमतोल विकास घडून आला.

प्रादेशिक विकासाचे राजकारण:

महाराष्ट्र राज्य निर्माण होण्यापूर्वी बॉम्बे द्विभाषिक राज्य होते. कोकण, मराठवाडा, विदर्भ आणि

पश्चिम महाराष्ट्र असे चार प्रमुख विभाग होते. कोकण हा पश्चिम महाराष्ट्राचाच भाग होता, कारण पश्चिम महाराष्ट्राची जवळीक मुंबईशी होती. ब्रिटिश भारतामध्ये येण्यापूर्वी कृषी क्षेत्रामध्ये बदल अगदी लहान प्रमाणात भूमीकाराच्या संदर्भात झाले. कराची यंत्रणा लक्षात घेता कर गोळा करणे आणि त्याकरिता मध्यस्थाची नेमणूक करणे अशा प्रकारची होती. शेतीमध्ये साधे तंत्रज्ञान वापरून उत्पादन घेतल्या जात होते. सत्ताधारी वर्गाला कृषी विकासामध्ये स्वारस्य नव्हते. तेव्हा सर्व प्रदेश विकासाच्या समान पातळीवर होते.

ब्रिटिश वसाहतीमध्ये मराठी भाषिक लोकांना भौगोलिक दृष्ट्या विभागले होते. “तोडा आणि राज्य करा” यानुसार कोकण आणि डेक्कन हा भाग बॉम्बे प्रांतामध्ये, विदर्भ हा प्रांत सी.पी. अँड बेरार प्रांतामध्ये, मराठवाडा प्रांत निजामाच्या हैदराबाद मध्ये होता. यामधून या प्रदेशांमध्ये जमिनीच्या कर वसूल करण्याच्या पद्धती दिसून आल्या. मराठवाड्यामध्ये रयतवारी पद्धती होती तर विदर्भात सेंट्रल प्रोव्हिजन्स मध्ये जमीनदारी पद्धती तर बेरार प्रांतामध्ये रयतवारी पद्धती होती.

विदर्भ प्रांत वसाहती काळामध्ये संपन्न प्रदेश असल्याचे पुरावे मिळतात. विदर्भात पूर्वीपासूनच कापूसाच्या शेतीवर भर असून तिचा विस्तार घडून आला होता. विशेषतः अमेरिकेचे गृहयुद्ध आणि लँकेशायरचा कापूस दुष्काळ यामुळे विदर्भात कापूस उत्पादनाचा विस्तार घडून आला. लक्षात घेतले पाहिजे की विदर्भ हा प्रदेश मागास आहे. यासह सिंचनाचा अभाव आहे. मान्सूनचा अनियमित पाऊस आहे. यामुळे कापूस उत्पादन वाढविण्यावर मर्यादा निर्माण झाल्या आहे. ही विदर्भाची वैशिष्ट्य ठरली आहे. कापूस म्हणजे नगदी पीक जे अल्पकाळात शेतकऱ्यांना रोख रक्कम प्राप्त करून देते. कापूस नगदी पीक असल्यामुळे यामध्ये मध्यस्थ असणारा श्रीमंत कापूसाचा व्यापारी वर्ग महत्त्वाचा होता. हा कापूस खरेदी करणारा मध्यस्थ वर्ग होता. अल्प किंमत मध्यस्थाकडून कापूसाला मिळत असल्यामुळे श्रीमंत कापूस व्यापारी वर्ग आणि कापूस उत्पादक शेतकरी यांच्या आर्थिक हितामध्ये संघर्ष निर्माण झाला. परिणामतः कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना अल्प लाभ प्राप्त व्हायला लागला. विदर्भामध्ये उच्चभू व्यापारी वर्ग, श्रीमंत शेतकरी वर्ग आणि ब्रिटिश यांचे

राजकीय - सामाजिक वर्चस्व होते. यामधून विदर्भाच्या प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेचे शोषण होऊ लागले. नागपूर मध्ये उद्योगाभिमुख वर्ग उदयाला आला. वस्त्रोद्योग व इतर उद्योगाची स्थापना झाली. मात्र त्यांनी कृषी विकासाकडे लक्ष दिले नाही.

प्रादेशिक चळवळ व नागपूर करार :

विसाव्या शतकामध्ये महाविदर्भ चळवळीला सुरुवात झाली. यामध्ये स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी करण्यात आली. पण मराठी भाषिकांचे एकच राज्य असावे या अंतर्गत नागपूर करार होऊन महाराष्ट्राची स्थापना झाली. सप्टेंबर 2023 मध्ये नागपूर कराराला 60 वर्षे पूर्ण झाली. या करारावर पी. के. देशमुख, आर. के. पाटील, रामराव देशमुख, भाऊसाहेब हिरे, यशवंतराव चव्हाण, देवकीनंदन, गोपाळराव खेडकर, शेषराव वानखडे, नाना कुटे यांच्या स्वाक्षऱ्या होत्या. या करारामुळे मराठी भाषिकांचे एक राज्य निर्माण होऊ शकले. या करारामध्ये प्रमुख कलमे पुढील प्रमाणे होती. १) विकास आणि प्रशासनाच्या दृष्टिकोनातून विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित प्रदेशाचे राज्य बनले आहे. २) या तीन भागांमध्ये लोकसंख्येच्या प्रमाणात शासनाने खर्च करावा. ३) लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व तीन विभागांना देण्यात यावे. ४) नागपूरला उच्च न्यायालयाचे खंडपीठ स्थापन करावे. ५) नागपूरला उपराजधानीचा दर्जा द्यावा व वर्षातून विधिमंडळाचे एक अधिवेशन विदर्भात घेण्यात यावे. ६) शासन व शासनाच्या नोकरभरतीमध्ये सर्व विभागातील लोकांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व द्यावे.

नागपूर कराराच्या अटी मान्य करून महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. नागपूर करारानुसार विकास घडवून आणणे हे महाराष्ट्र शासनाचे प्रथम उद्दिष्ट असायला पाहिजे होते. मात्र विकासाच्या प्रक्रियेत प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला. तो आज पर्यंत सपुष्टात आला नाही. प्रादेशिक विषमता कमी करायची असेल तर पुढाऱ्यांना संघर्ष करावा लागेल. मात्र व्यक्तिगत लाभासाठी तडजोड स्वीकारल्या जाते. याबाबत मुख्यमंत्री व्ही. पी. नाईक यांनी 20 ऑगस्ट 1969 ला विधानसभेत भाषण करताना असे म्हटले होते की, "विदर्भामध्ये जमीनदार आहे. पुढाऱ्यांनी त्यांच्याशी

युती करून चालणार नाही. तर प्रदेशाबद्दल बोलावे लागेल अथवा नवीन राज्याची मागणी करावी लागेल."

दांडेकर ते केळकर समितीच्या शिफारशी :-

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत प्रादेशिक विषमतेच्या विरोधात अनेक आंदोलने झाली. ही आंदोलने लक्षात घेऊन 1983 मध्ये प्रा. वि. म. दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली Fact Finding Committee ची स्थापना करण्यात आली. यालाच दांडेकर समिती म्हणून ओळखले जाते. समितीने आपला अहवाल 1984 मध्ये महाराष्ट्र शासनाला सादर केला. या समितीच्या अहवालावरून स्पष्ट झाले की महाराष्ट्रामध्ये असमतोल विकास घडून आला आहे. विदर्भ, मराठवाडा आणि कोकणचा अनुशेष शिल्लक आहे. योग्य प्रमाणात संसाधनाचे आवंटन न झाल्यामुळे प्रादेशिक विषमता घडून आली आहे. निम्न अंदाजपत्रकीय तरतुदी केल्या व अनुशेषांतर योजना सुरू ठेवल्या. 2001 - 2002 पर्यंत दांडेकर समितीच्या शिफारशीचा स्विकारच केला नाही तर 2001 - 2002 नंतर काही शिफारशीचा अंतर्भाव आर्थिक धोरणांमध्ये केला.

स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रामध्ये सिंचनाचे क्षेत्र वाढले. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये सिंचन आणि वीज उत्पादनामध्ये 40% ने वाढ झाली. तर 1990 च्या दशकामध्ये 24 % ने वाढ झाली. याउलट विदर्भ, मराठवाडा आणि कोकण या प्रदेशाच्या सिंचनाकडे शासनाने परिपूर्ण दुर्लक्ष केले. परिणामतः सिंचनाचा अनुशेष वाढला. दांडेकर समितीने 1984 मध्ये अहवाल सादर केला. त्यावेळी पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये 53%, विदर्भामध्ये 21 % तर मराठवाड्यात 23 % सिंचन झाले होते. पश्चिम महाराष्ट्राच्या ऊस उत्पादक प्रदेशात 60 % सिंचन घडून आले होते. याउलट विदर्भ - मराठवाड्याच्या कोरडवाहू प्रदेशात सिंचनाचा विस्तार झाला नाही. यामुळे हंगामी पिकांना संरक्षण मिळाले नाही. दांडेकर समितीने सुचविले होते की, सिंचनामध्ये प्रादेशिक विषमता असून ती 138.60 अब्ज रुपये आहे. म्हणून मागास प्रदेशांमध्ये ही रक्कम खर्च करण्याची शिफारस केली होती. भौतिक अनुशेषाचा विचार केला तर विदर्भाचा भौतिक अनुशेष

1,15,000 हजार हेक्टर, तर मराठवाड्याचा 1,06,000 हेक्टर होता. 1995 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने Indicator and Backlog Committee स्थापन केली होती. या समितीने देखील स्पष्ट केले की, विदर्भ आणि मराठवाड्याचा अनुशेष कमी होण्याऐवजी वाढला आहे. विदर्भाचा भौतिक अनुशेष 5,71,000 हेक्टर आहे तर मराठवाड्याचा 2,85,000 हेक्टर आहे. सिंचनाचा अनुशेष वाढून विदर्भाचा 57% तर मराठवाड्याचा 31% झाला आहे. म्हणजे जेवढा खर्च सरकारने या प्रदेशांमध्ये करायला पाहिजे होता त्यापेक्षा कमी खर्च केला म्हणून अनुशेष वाढत गेला. परिणामतः पश्चिम महाराष्ट्रातील सिंचनाखालील क्षेत्र 1995 मध्ये 40% तर विदर्भ आणि मराठवाड्यातील 28% होते. महाराष्ट्रातील वीज उपभोग 1995 मध्ये पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये प्रती हेक्टर 57%, विदर्भ 16% तर मराठवाडा 23 % होता. यामुळे वीज अनुशेष देखील वाढला आहे. वीजेवर शासन अनुदान देते. पश्चिम महाराष्ट्राचा वीज आणि सिंचन उपभोगामध्ये सिंचनाचा वाटा आहे. हा वाटा शासनाने उपलब्ध करून दिला आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी ऋण संस्था सक्षम आहे. यामुळे पश्चिम महाराष्ट्राला या संस्थामधून शेती करिता 62% भांडवल उपलब्धता होते. तर मराठवाडा 26% आणि विदर्भाला 19 % भांडवल उपलब्धता होते. पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये 100 हेक्टर मागे 39 ट्रॅक्टर, विदर्भामध्ये 12 ट्रॅक्टर तर मराठवाड्यामध्ये 10 ट्रॅक्टर आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात भांडवली आदाने कमी व्याज दरावर सहकारी ऋण संस्थांद्वारे कमी व्याज दरावर प्राप्त करून दिली जातात. उसासारख्या शेतमालाला उच्च किंमत दिली जाते. यामुळे पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना नफा प्राप्त होतो.

महाराष्ट्र शासनाने डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक विकासाच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी केळकर समिती 31 मे 2011 रोजी गठीत करण्यात आली होती. या समितीने आपला अहवाल 8 ऑक्टोबर 2013 रोजी सादर केला. केळकर समितीने महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक असंतोलाचे अध्ययन करताना प्रामुख्याने अ) प्रादेशिक विकासातील असमतोल ठरविण्यासाठी निर्देशक ठरविणे. ब) प्रांताच्या आधारावर असमतोल निर्धारित करणे. क) अनुशेष

निर्माण होऊ नये म्हणून उपाय सुचविणे. ड) प्रादेशिक असमतोलाचे मापन करण्याकरिता स्वयंम अध्ययनाची पद्धती निर्धारित करणे. या मुद्यांवर भर दिला होता. केळकर समितीने विविध क्षेत्रातील अनुशेष मोजला नाही. मात्र Terms of refernce मध्ये अनुशेष मोजण्याचे सुचित केले होते. अनुशेष ऐवजी विकास अंतर (Development gap) या संकल्पनेचा वापर करून शिक्षण व कौशल्य विकास, आरोग्य, पतपुरवट्याची उपलब्धता, ऊर्जा आणि जोडणी (Connectivity) या पाच मापाकांच्या आधारे विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र यामधील विकास तफावत मोजण्यात आली. केळकर समितीच्या नुसार विदर्भाकरिता विकास तफावत 39%, मराठवाडा 37% तर उर्वरित महाराष्ट्रासाठी 24% होती. विकास तफावतीचे मापन करताना सर्व मापकांना समान भार (Weight) दिला होता. जर या मापकांना सारखा भर दिला नसता तर विदर्भाचे विकास अंतर जास्त दिसले असते.

केळकर समितीने अनुशेषाचे मापन केले नाही. यामुळे प्रादेशिक असमतोल दूर करण्याकरिता अनुशेष दूर करणे हा पारंपारिक दृष्टिकोन स्विकारला गेला नाही. या ऐवजी दोन नवीन दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आले. अ) मूलभूत सेवांचे समानीकरण करणे. ब) विकास वृद्धिंगत करणारी व्युहरचना स्वीकारणे. या दोन्ही दृष्टिकोनामुळे कृषी, उद्योग, शिक्षण, आरोग्य, आदिवासी विकास इत्यादी क्षेत्रात विकास कार्यक्रम सुचविले होते. यामधून राज्यातील विविध भागात मुलभूत सेवांमध्ये समानता आणणे सोबत विकास वृद्धिंगत होण्याकरिता वित्तीय संसाधनाचे आवंटन करणे. याकरिता विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्राकरिता उपाय सुचविण्यात आले. यामध्ये रिजनल वॉटर सेट मिशन स्थापन करणे, कॉटन मिशन, चंद्रपूर येथे शेती व वन्य विद्यापीठ स्थापन करणे, फळ उत्पादनावर भर, प्रत्येक तालुक्यात कृषी महाविद्यालय, व्यावसायिक शेती प्रशिक्षण संस्था, विक्री करामध्ये दोन प्रतिशत अनुदान परभणी - हिंगोली - वाशिम टेक्स्टाईल झोन स्थापित करणे, पुणे विभागातील सिंचनाचा स्तर सर्व विभागात निर्माण करणे, शहरी व ग्रामीण भागासाठी 140 लिटर पाणी उपलब्ध करून देणे. पूर्व विदर्भातील मालगुजारी तलावाचे नुतनीकरण करणे,

अर्धवट स्थितीतील प्रकल्प पूर्ण करणे, सर्व नदी खोरे आणि उपखोऱ्यातील पाणी प्रकल्पाचे नियोजन शाश्वत पाण्याच्या निकषावर करणे, विकेंद्रीकरणाच्या तत्वावर भर देणे असे उपाय अनुशेष दृष्टिकोन न स्विकारता मागास भागाच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. आज समितीने आपला अहवाल सादर करून 11 वर्षे पूर्ण होत आहे. मात्र अहवालातील शिफारशीचा प्रभाव शासनाच्या धोरणात दिसून आला नाही. विकास अंतर कमी झाले नाही. प्रादेशिक असमतोलाचा प्रश्न सुटला नाही.

कृषी विकासातील असमान प्रवृत्ती :-

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर महाराष्ट्र शासनाने व्यवस्थाबद्धरित्या प्रयत्न करून सिंचनाचे क्षेत्र महाराष्ट्रामध्ये वाढविले. तिसऱ्या योजनेपर्यंत सिंचन आणि वीज क्षेत्रामध्ये 40% वाढ करण्यात आली. 1970 ते 1990 च्या दशकामध्ये सिंचनामध्ये 24 % वाढ घडून आली. सिंचनाबाबत सातत्याने विदर्भ, मराठवाडा आणि कोकणाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. यामुळे सिंचनाच्या अनुशेष वाढत गेला. महाराष्ट्राच्या एकूण सिंचनापैकी 1998-99 मध्ये 53% सिंचन पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये घडून आले. मराठवाडा 23 % तर विदर्भात 21% सिंचन घडून आले होते. जवळपास 50% ते 60% सिंचन हे केवळ ऊस उत्पादन असणाऱ्या पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये झाले. अर्धशुल्क (Sami-arid) परदेशामध्ये ऊस उत्पादनाकरिता सिंचनाचे प्रमाण वाढविले. विदर्भ आणि मराठवाडा या कोरडवाहू प्रदेशात सिंचनाचा विस्तार केला नाही. परिणामतः हंगामी पिकांना संरक्षण मिळू शकले नाही. यामुळे सिंचन क्षेत्रामध्ये विषमता निर्माण झाली. परिणामतः पश्चिम महाराष्ट्रातील सिंचनाखाली पिकाचे क्षेत्र वाढले. शिवाय शेतीला वीज अनुदानित तत्वावर प्राप्त होते. पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना सिंचन आणि वीज पुरवठा उपलब्ध करून देण्यामध्ये महाराष्ट्र शासनाचा नेहमीच कल राहिल्याचे स्पष्ट होते. शिवाय पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना भांडवलाची उपलब्धता सहकारी ऋण संस्थांमधून केल्या जाते. यावरून स्पष्ट होते की, विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या तुलनेत पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना आदाने मोठ्या प्रमाणात प्राप्त करून दिली

जातात. यामुळे शेतमालाला उच्च मूल्य प्राप्त करून घेणे व नफा प्राप्त करणे सहज शक्य होते.

पश्चिम महाराष्ट्रातील उच्च मूल्य असलेले नगदी पीक म्हणजे ऊस आहे. ऊस पिकाचा लाभ पश्चिम महाराष्ट्राला मिळतो. शिवाय याकरिता राज्य सरकार अर्थसाहाय्य देते. पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये एकूण कृषी क्षेत्रापैकी 75 % क्षेत्रामध्ये ऊस उत्पादन घेतल्या जाते. याउलट विदर्भामध्ये नगदी पीक म्हणजे कापूस आहे. पण कापूसाकरिता सिंचनाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. कापूस पिकाकरिता विदर्भामध्ये पावसाचा अनियमितपणा आहे. यामुळे विदर्भात कापूस उत्पादक अपयशी ठरले आहे. याचा परिणाम म्हणजे विदर्भात कापूसाचे उत्पादन घटले, उत्पादन खर्च वाढला, तोटा प्राप्त झाला. म्हणून कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. यामधून सातत्याने विदर्भाला हानी पोहोचत गेली. सोबतच आर्थिक उदारीकरणाचे धक्के कापूस उत्पादकांना बसले. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये विकसित देश कापूसाला अनुदान देत असल्यामुळे विकसित देशातील कापूस उत्पादकांना आंतरराष्ट्रीय बाजारातील उच्चवचनाचे धक्के बसत नाही. याउलट भारतामध्ये कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना अनुदाने मिळत नसल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजाराचे धक्के बसून कापूस उत्पादकांना हानी पोहोचते. याकरिता शासन हस्तक्षेप करीत नाही. तर ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचे असे नुकसान होऊ नये म्हणून सरकार धोरणाच्या द्वारे हस्तक्षेप करते. यामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचे संरक्षण होऊन ते अधिक चांगल्या स्थितीमध्ये राहतात. राज्यामध्ये जवळपास 160 साखर कारखाने आहेत. हेच साखर कारखाने शेतकऱ्यांना ऊसाची उच्च किंमत देतात. यामुळे शेतकऱ्यांना फायदा होतो. हे सर्व सहकारी साखर कारखाने आहे. राज्याचे राजकारण या साखर उत्पादक संघाला (Sugar lobby) सातत्याने सहाय्य करून त्याचे सामर्थ्य वाढविणारे आहे. राज्याच्या अमर्यादित सहकार्याचा लाभ हे साखर उत्पादक संघ घेतात. सोबतच पश्चिम महाराष्ट्राने जागतिक बाजार काबीज करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. फुल शेती, फळ शेती, व्हीक्ट्रीकल्चर (Viticulture) आणि अन्न प्रक्रिया उद्योगाला पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये राज्य सरकारने सर्वच प्रकारचे सहाय्य दिले आहे. या अनुषंगाने पश्चिम

महाराष्ट्रात माहिती तंत्रज्ञान, बँकिंग, विमा आणि सहाय्यक उद्योगाचा विकास घडून आला आहे.

पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये ज्या वेगाने शेतीचा विकास घडून आला, त्या प्रमाणात विदर्भ आणि मराठवाड्यामध्ये दुर्लक्ष केले आहे. यामुळे प्रादेशिक विषमता वाढत गेली आहे. विदर्भ आणि मराठवाड्यात शेतीचे आधुनिकीकरण करण्याची आवश्यकता आहे. आधुनिक उपकरणे आणि कृषी प्रक्रिया उद्योगाच्या संधी निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. विदर्भ आणि मराठवाड्याला संसाधनाचा योग्य वाटा देण्याची अंतिम जबाबदारी ही राज्य सरकारची आहे.

विदर्भाच्या विकासाचे प्रारूप : सौराष्ट्र :-

सौराष्ट्राला समांतर असा विदर्भ प्रदेश आहे. मात्र अनेक बाबतीत सौराष्ट्रापेक्षा विदर्भ हा भिन्न आहे. या भिन्नतेमुळे सौराष्ट्राची अर्थव्यवस्था वृद्धिंगत होत आहे तर विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थैर्यता (Stagnation) आली आहे. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली तेव्हा विदर्भापेक्षा सौराष्ट्राची स्थिती अत्यंत वाईट होती. भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत सौराष्ट्र स्थानिक राजे आणि अधिपतींनी शासित 202 संस्थानामध्ये विभागले होते. महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाले त्यावेळी विदर्भामध्ये सिंचनाखालील पेरणी क्षेत्र 9% होते, तर सौराष्ट्रामध्ये केवळ 3% होते. विदर्भामध्ये मान्सून अनिश्चित आहे तर सौराष्ट्रामध्ये एकूणच पावसाचे प्रमाण कमी आहे. शिवाय विदर्भाच्या तुलनेत सौराष्ट्रामधील ग्रामीण सामाजिक संरचना विभागलेली आहे. विदर्भाप्रमाणे सौराष्ट्रामध्ये सहकार क्षेत्र विकसित झाले नाही.

संविधानामध्ये घटना दुरुस्ती करून कलम 371 (2) निर्माण करण्यात आले. विदर्भाचा मागासलेपणा लक्षात घेऊन या कलमांतर्गत संरक्षण प्रदान करण्यात आले. 371 (2) या कलमांतर्गत राज्याकडे विशेष जबाबदारी सोपविण्यात आली. मागास प्रदेशाच्या विकासाकरिता वैधानिक विकास मंडळाची स्थापना 1994 मध्ये करण्यात आली. पण महाराष्ट्र सरकारने विदर्भ, मराठवाडा या मागास प्रदेशाबरोबर उर्वरित महाराष्ट्राकरिता वैधानिक विकास मंडळ स्थापन केले. यामुळे मागास प्रदेशाचा विकास हे उद्दिष्ट यामधून

संपुष्टात आले. वैधानिक विकास महामंडळ ही राज्य निधी वाटपाचा मध्यस्थ ठरली. पण यानंतरही प्रदेशा-प्रदेशामधील असमानता वाढत गेली. पश्चिम महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था वृद्धिंगत होत राहिली तर विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थैतिकता निर्माण झाली. याचे कारण म्हणजे राज्य निधीपासून विदर्भाला वंचित ठेवले होते.

सौराष्ट्राची आर्थिक वृद्धी :-

सौराष्ट्राचा समतोल आर्थिक विकास घडवून येण्याकरिता गुजरात सरकारने मानव आणि नैसर्गिक संसाधनाच्या विकासामध्ये पुढाकार घेतला. गुजरात सरकारने धोरणाच्याद्वारे हस्तक्षेप करून सौराष्ट्रामधील कृषी क्षेत्राचे उत्पादन वाढविले. 1990-93 मध्ये सौराष्ट्र आणि विदर्भाचे कृषी क्षेत्राच्या उत्पादनाचे सममूल्य (GVOA) समान होते. मात्र दीड शतकांनंतर 2005-08 मध्ये कृषी क्षेत्राच्या उत्पादनाचे सममूल्य तिप्पट झाले. सौराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये दोन वृद्धी क्षेत्र आहे. यामध्ये कृषी उत्पादन क्षेत्र आणि दुग्ध उत्पादन क्षेत्राचा समावेश आहे. 1980 च्या मध्यापर्यंत सौराष्ट्राचे दुग्ध उत्पादन विदर्भापेक्षा जास्त होते. मात्र कृषी उत्पादन विदर्भापेक्षा कमी होते. सौराष्ट्राचे दुग्ध उत्पादन विदर्भापेक्षा तिप्पट झाले तर सौराष्ट्राचे कृषी उत्पादन वाढावे याकरिता मोठ्या प्रमाणात चळवळ चालविल्या गेली. भूगर्भातील पाण्याचे पुनरुज्जीवन करण्याकरिता लहान संरचना निर्माण करण्यात आल्या. शेतकऱ्यांना संपूर्ण व्होल्टेजसह अखंडित वीजपुरवठा करण्यात आला. बी.टी. कापूस बियाणाचा वापर शेतकऱ्यांनी करावा याकरिता त्याचा प्रसार आणि प्रचार करण्यात आला. यामुळे सौराष्ट्रामध्ये कापूस पिकाचा विस्तार घडून आला. 1996 मध्ये सौराष्ट्राचे कापूस उत्पादन विदर्भाच्या निम्मे होते. मात्र आता ही परिस्थिती बदलली आहे. सौराष्ट्रामध्ये कापसाच्या शेतीचे संवर्धन करण्यात आले. कोरडवाहू कापूस शेती ते सिंचन आधारित कापूस शेती असा लक्षणीय बदल घडून आला आहे.

विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेला उंच झेप घ्यायची असेल तर तीन मुलभूत घटकाकडे लक्ष केंद्रित करण्याची आवश्यकता आहे. हे मूलभूत घटक अविवादित आहे. याकरिता सार्वजनिक गुंतवणूक (शासनाचा खर्च) वाढविण्याची आवश्यकता आहे. यामुळे विदर्भाच्या

कृषी क्षेत्राचा वृद्धी दर वाढेल. सौराष्ट्राच्या कृषी क्षेत्रामध्ये वेगाने वृद्धी का घडून आली याचे कारण केवळ सार्वजनिक गुंतवणूक नव्हती तर चाणाक्ष शेतकरी मित्र धोरणे (Smart Farmer Friendly Policy) तेवढीच महत्वाची होती. यामुळे खाजगी गुंतवणूक वाढण्याला प्रोत्साहन मिळाले. सोबतच शेतकऱ्यांना आठ तास अखंडित पूर्ण व्होल्टेजसह विद्युत पुरवठा करण्यात आला.

विदर्भाची कापूस उत्पादकता सौराष्ट्राच्या तुलनेत कमी आहे. कारण विदर्भ प्रदेश डिसेंबर नंतर संपूर्ण कोरडा पडतो. वीज पुरवठा अनियमित आणि अपूर्ण असतो. म्हणून विदर्भामध्ये जलसिंचन पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता आहे. याचा लाभ शेतकऱ्यांना डिसेंबर नंतर होऊन उत्पादन दुप्पटीने वाढविल्या जाऊ शकते. जर जलसिंचन वाढले तर विदर्भ प्रदेश आंतरपीक पद्धतीला अनुकूल आहे. यामुळे भरडधान्य आणि डाळीचे उत्पादन वाढू शकते. कृषी उत्पादनामध्ये विविधता निर्माण होऊ शकते. कापूस उत्पादनातील जोखीम कमी होऊन कापूसाचे उत्पादन वाढू शकते.

बी.टी. कापूस हा खर्चिक असल्याचा समज शेतकऱ्यांमध्ये आहे. यामुळे विदर्भातील शेतकऱ्यांनी बी.टी कापूसाला नाकारले आहे. विदर्भामध्ये 3.8 लाख सिंचनासाठी विहिरी आहे. हे भूगर्भातील पाणी कोरड्या काळात उपयोगात आणता येते. याकरिता बी.टी. कापूसाला आपली उत्पादकता सिद्ध करावी लागेल आणि 8 तास अखंडित संपूर्ण व्होल्टेजसह वीज पुरवठा करावा लागेल. तसेच यामध्ये शासनाला हस्तक्षेप करावा लागेल.

समारोप :

पश्चिम महाराष्ट्राचा ज्या वेगाने विकास घडून आला त्या वेगाने विदर्भ व मराठवाड्याच्या विकासाकडे शासनाने पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. शेतीचा विकास करायचा असेल तर विदर्भ आणि मराठवाड्यातील शेतीचे आधुनिकीकरण करण्याची आवश्यकता आहे. शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होण्याची

आवश्यकता आहे. विदर्भ आणि मराठवाड्यात कृषी प्रक्रिया उद्योगांच्या संधी निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. या दोन्ही प्रदेशांना राज्य शासनाने संसाधनाचा योग्य वाटा देण्याची आवश्यकता आहे. शासनाने धोरणामध्ये सर्वसमावेशी प्रक्रिया राबवून मागास प्रदेशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये वृद्धी निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. विशेषतः विदर्भामध्ये दुग्ध उत्पादनाचा विकास घडवून आणायचा असेल तर दुग्ध उत्पादनामध्ये नवप्रवर्तने आणि प्रोत्साहन निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. उज्वल भविष्यासाठी मागास प्रदेशातील शेतकऱ्यांकरिता शेतकरी मैत्र धोरणे राबविण्याची आवश्यकता आहे. अन्यथा विदर्भाचे नवीन राज्य देण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :

1. खांदेवाले, श्रीनिवास. (2024). *विदर्भ राज्य संकल्पना*. विसा बुक्स, नागपूर.
2. खांदेवाले, श्रीनिवास. (2022). *आमचा 7-12 आमच्या नावे*. विदर्भ जनआंदोलन समिती, नागपूर.
3. खांदेवाले, श्रीनिवास. (2010). महाराष्ट्राचा प्रादेशिक असमतोल. *अर्थमीमांसा*, जानेवारी-जून.
4. जहागिरदार, दि. व्यं. (2011). *आर्थिक जगत* (खंड 3). सेंटर फॉर इकॉनॉमिक अँड सोशल स्टडीज, अमरावती.
5. जहागिरदार, दि. व्यं. (2020). *आर्थिक जगत* (खंड 4). सेंटर फॉर इकॉनॉमिक अँड सोशल स्टडीज, अमरावती.
6. जहागिरदार, दि. व्यं. (2012). *महाराष्ट्र: 50 वर्षातील आर्थिक विकासाचा धांडोळा*. सेंटर फॉर इकॉनॉमिक अँड सोशल स्टडीज, अमरावती.
7. Mohanty, B. B. (2009). Regional Disparity in Agricultural Development of Maharashtra. *Economic & Political Weekly*, February 7.
8. Malu, G. (2022). Disparity in Social Development in Maharashtra: A District-Level Analysis. *Economic & Political Weekly*, July 16.
9. Kumar, A. (2015). Policy Insight for Vidarbha's Economy. *Economic & Political Weekly*, February 7.
